

Jewish Architects in Interwar Brno

Keywords: interwar Brno, Jewish architects, Shopfronts; residential interiors

Abstract

The text focuses on the interwar work of Jewish architects in Brno. At that time, it was a rapidly developing city with two technical universities, one Czech and one German. Jewish architects from Brno and abroad studied at the German Technical University and then stayed in Brno due to the abundance of commissions. Their clients were almost exclusively Jewish. The examples of the four selected architects present a variety of building types, from multifunctional houses to a crematorium and a synagogue to designs for residential interiors and modernized shopfronts and shop interiors. Brno's most renowned architect is Ernst Wiesner, author of many of Brno's villas and the city's first purist buildings. All of the buildings described, i.e. the Czech Union Bank, the Moravian Provincial Life Insurance Company, and the Crematorium, are united by Wiesner's thoughtful work with daylight, stone cladding, and sensitive urban design interventions and the connection of the buildings to their surroundings. Otto Eisler is mainly known as a designer of tenement houses, but the text focuses on more specific building types. The Multi-functional building Phönix was his first project in Brno. The upper floors of offices and apartments are visually separated from the business premises by stone cladding on the façade. Atypically designed entrances save space. The synagogue for the Orthodox association of Galician Jews, Agudas Achim, in the style of purist rationalism, was built with a simple interior within a limited budget and still serves its purpose today. The most

common type of construction was the modernization of the shopfront. Merchants realized the importance of being up-to-date and modern. The original wooden portals were replaced with steel riveting pillars and glass panes. Neon shop signage was also an integral part of the design, and most of the time the new interior as well. Architect Zoltán Egri was very active in this field. It is not without interest that although the shopfronts were always a combination of metal and opacity glass, the materials of his interiors were based on the goods offered by the shop. For bookshops or clothing shops, wood was the main material, but for bakeries, it was a combination of glass and metal for reasons of hygienicity. The residential interiors were also popular, and Egri designed them in the Art Deco style. In addition to freestanding and built-in furniture made mostly of dark wood, he also designed patterned floors and stucco ceilings. Slightly different interiors with an emphasis on textile accessories, were designed by architect Norbert Troller. He was inspired by Viennese Jewish architects and used Orientalist elements in his work. The buildings of the group of Jewish architects share common features. The shopfronts were very modern, made of metal and glass combination, while the exteriors of the residential and multifunctional buildings were in the style of rationalism and purism. In contrast, the residential interiors, i.e., the private spaces of the clients, were colorful and bore a rich morphology in the Art Deco Style. The wishes of the clients were particularly reflected here.

Zuzana Ragulová

Departament Teorii, Wydział Architektury, Politechnika w Brnie, Czechy

Żydowscy architekci w międzywojennym Brnie

Słowa kluczowe: Brno międzywojenne, architekci żydowscy, witryny sklepowe, wnętrza mieszkalne

Wstęp

Miasto Brno położone jest na Morawach Południowych w Czechach i liczy około 400 000 mieszkańców. Do 1918 roku miasto było częścią monarchii habsburskiej, z silnymi związkami z Wiedniem, który położony jest bliżej Brna (150 km) niż Pragi (200 km). Nawet po utworzeniu Czechosłowacji w 1918 roku duża część mieszkańców Brna mówiła po niemiecku; kulturowo Brno było bliżej Wiednia niż stolicy Czechosłowacji - Pragi¹.

Międzywojenne Brno było tygłem narodów: Czechów, Niemców i Żydów. Pracowało tam wówczas około dwudziestu architektów pochodzenia żydowskiego. Liczba ta jest wysoka w porównaniu z Pragą czy Bratysławą, a przyczyny takiego stanu rzeczy były wielorakie. Jedną z nich był fakt, że pobliski Wiedeń znajdował się wówczas w kryzysie finansowym. Kolejnym był obowiązujący na Węgrzech ustawowo od 1920 r. *numerus clausus*, ograniczający liczbę studentów żydowskich na uniwersytetach, dzięki któremu węgierscy Żydzi przyjeżdżali do Brna na studia (np. architekci Zoltán Egri i Zikmund Kerekes)². Brno było postępowe i otwarte na nowoczesną architekturę. W wyniku przebudowy z końca XIX w. także w centrum miasta pojawiły się puste działki, na których mogły powstawać nowe obiekty³. W okresie międzywojennym nastąpił *boom* budowlany, a wielu żydowskich przedsiębiorców zapewniało zajęcie architektom. Większość z nich studiowała na Politechnice Niemieckiej w Brnie (Deutsche Technische Hochschule Brünn) i pracowała - głównie na przełomie lat 20. i 30. XX w. - projektując nowe wille, kamienice, budynki użyteczności publicznej, obiekty wielofunkcyjne oraz wnętrza. Najczęstszymi typami obiektów projek-

towanych przez żydowskich architektów w Brnie były nowoczesne adaptacje witryn sklepowych i projekty wnętrz mieszkalnych.

W artykule przedstawiono czterech żydowskich architektów i przykłady zaprojektowanych przez nich obiektów. Niestety, podczas II wojny światowej Archiwum Budowlane w Brnie spłonęło i większość archiwów architektonicznych już nie istnieje; dlatego głównym źródłem badań są czasopisma i gazety z okresu międzywojennego. Naszym celem jest zaprezentowanie szerokiej gamy dokonań architektów żydowskich - od dzieł znanych po zapomniane i nowo odkryte.

Ernst Wiesner (1890–1971)

Ernst Wiesner urodził się 21 stycznia 1890 roku w Malacký (dzisiejsza Słowacja), ale dorastał w Brnie⁴. W przeciwieństwie do innych żydowskich architektów z tego miasta, nie studiował w brneńskiej Politechnice Niemieckiej, a zamiast tego przeniósł się do Wiednia, aby studiować tam na Politechnice (Technische Hochschule) i na Akademii Sztuk Pięknych (Akademie der bildende Künste, w pracowni Friedricha Ohmanna), którą ukończył w 1913 roku. Po wojnie powrócił do Brna i niemal natychmiast otrzymał duże zamówienia. Jego klientami byli głównie żydowscy biznesmeni, dla których projektował luksusowe wille.

Inspirację czerpał z twórczości swojego przyjaciela Adolfa Loosa (m.in. stosując wysokiej jakości materiały i kamień), a także z tradycyjnej architektury włoskiej (np. ościeża okienne, podział budynku na podstawę, bryłę i gzyms, który często był kasetonowy). Styl jego twórczości można nazwać puryzmem lub racjonalizmem. Dwie cechy szczególnie wybijają się w jego twórczości: upodobanie do lokalnych - czeskich lub słowackich - materiałów i okładzin oraz wyjątkowy sposób w jaki operował światłem dziennym w układzie wnętrza.

Wiosną 1939 roku architekt wyemigrował do Wielkiej Brytanii, gdzie pracował dla czeskiego rządu na uchodźstwie, a następnie jako profesor w Szkole

1. W 1910 r. po niemiecku mówiło 66% mieszkańców Brna, natomiast po przyłączeniu sąsiednich wsi do Brna w 1919 r. było to już 26% [w:] P. Pelčák, V. Šlapeta, Brno: architektura 1918-1939 = architektura 1918-1939. Brno 2011, s. 25, 12.

2. Od 1920 r. na węgierskich uniwersytetach obowiązywał ustawowy limit (*numerus clausus*) dla studentów żydowskich wynoszący 6%, co stanowiło znaczną redukcję w porównaniu z poprzednim stanem.

3. Podczas przebudowy w centrum miasta zburzono 238 domów, zob.: K. Kuča, Brno: *vývoj města, předměstí a připojených vesnic*, Praha 2000, s. 23, 129.

4. Młody Ernst przeprowadził się z rodziną do Brna w 1899 roku.

1. Brno, Związek Banków Czeskich, ul. Beethovenova 4, arch. Ernst Wiesner, 1923–1925 (fot. Z. Ragulová, 2022)

1. Brno, Czech bank Union, 4 Beethovenova Street, arch. Ernst Wiesner, 1923–1925 (photo Z. Ragulová, 2022)

Architektury Uniwersytetu w Liverpoolu. W Wielkiej Brytanii pozostał aż do śmierci w Liverpoolu 15 lipca 1971 roku⁵. Poniżej zaprezentowano trzy budynki zaprojektowane przez Wiesnera w Brnie.

Morawskie Miejskie Towarzystwo Ubezpieczeń na Życie (1920–1923) i Czeski Bank Związkowy (1923–1925). Podczas przebudowy Brna w 1904 roku zburzono klasztor jezuitów. Później Ernst Wiesner zaprojektował na jego miejscu dwa sąsiadujące budynki - Morawskie Miejskie Towarzystwo Ubezpieczeń na Życie i połączony z nim Czeski Bank Związkowy. Biorąc pod uwagę wielkość działki i bliskość wieży kościoła jezuickiego, realizacją tą można uznać za dość skomplikowaną interwencję urbanistyczną. Jako pierwsze wybudowano Towarzystwo Ubezpieczeń na Życie, bezpośrednio łącząc je z bramą wjazdową do byłego klasztoru. Jest to budowla ceglana z monumentalnym portalem centralnym, cokołem z piaskowca hořického, gzymsem koronującym i ogrodem na płaskim dachu, co było jeszcze wówczas czymś wyjątkowym. Bank Związkowy powstał już w konstrukcji żelbetowej, której prawa strona jest wyższa niż lewa (il. 1), a obniżenie to było ukłonem dla znajdującej się w bezpośrednim sąsiedztwie wieży kościoła. Cokół pokryty jest trawertynem, zaś okna osadzono w kamiennych ościeżach z liparytu. Charakterystyczną cechą Wiesnera jest mocno wystający gzymś wieńczący z kasetonami i pionowe okno klatki schodowej. Podobno był to pierwszy w Brnie budynek użyteczności publicznej z białą, gładką fasadą, dlatego też nazywany był Białym Domem. We wnętrzach archi-

tekt zastosował włoski marmur z Cipollino i francuski marmur Napoleon Grand Mélange⁶.

W płaskim dachu znajduje się ogród i duże przeszklenie, która wpuszcza do budynku światło dzienne. Le Corbusier odwiedził ogród na dachu w 1925 roku, kiedy przyjechał do Brna, aby wygłosić wykład w ramach cyklu organizowanego przez Klub Architektów. Jakim zaskoczeniem musiał być dla niego widok ogrodu na płaskim dachu w takim mieście jak Brno.

Krematorium (1925–1930). Po powstaniu Czechosłowacji 28 października 1918 roku kremacja stała się legalna. W 1925 r. ogłoszono konkurs na krematorium w Brnie, do którego Wiesner nie tylko przystąpił, ale nawet sam zaproponował inną niż planowana lokalizację gmachu, uznając nową za bardziej odpowiednią i godną. Było to miejsce wysoko położone nad miastem, jakby spoglądające na nie z góry⁷. Wiesner wygrał konkurs z czeskim architektem Pavlem Janákiem, który w latach 1921–1923 zaprojektował krematorium w Pardubicach w stylu narodowym (zwanym także rondokubizmem). O konkursie dyskutowano w czasopiśmie i gazetach, a brneńskie krematorium pozostało jedynym budynkiem dla klientów publicznych (nie prywatnych), jaki kiedykolwiek wybudował w Brnie żydowski architekt.

Architektura Krematorium była pod wieloma względami niezwykła. Biała bryła sali obrzędowej, otoczona szeregiem trawertynowych filarów z wydłużonymi, piramidalnymi zwieńczeniami wyrastała z szerokiej podstawy z czerwonej cegły i zwieńczo-

5. Więcej o życiu Wiesnera w: P. Pelčák, I. Wahla (red.), Ernst Wiesner: 1890–1971, Brno 2005.

6. P. Pelčák, V. Šlapeta. Brno: architektura 1918–1939 = architektura 1918–1939, Brno 2011, s. 23. 140–142.

7. P. Pelčák, I. Wahla (red.), Ernst Wiesner: 1890–1971, Brno 2005, s. 20–30, 11.

2. Brno, Krematorium, ul. Jihlavská 756, arch. Ernst Wiesner, 1925–1930 (fot. Z. Ragulová, 2016)

2. Brno, Crematorium, Jihlavská Street 756, arch. Ernst Wiesner, 1925–1930 (photo Z. Ragulová, 2016)

na była szklaną piramidą. Horyzontalną kompozycję podstawy niejako przytwierdzała do gruntu centralnie umieszczona klatka schodowa. Budynek otoczony jest dwoma skrzydłami niższych kolumbariów (il. 2). Ceremonię kremacji postrzegano jako nowy kult, a Wiesner chciał nadać mu formę i wyraz. Inspiracji szukał w starożytności oraz średniowieczu i pewnie dlatego cała budowla przypomina mezopotamski ziggurat, a filary inspirowane są wieżami gotyckich katedr. Podstawa symbolizuje ziemską grawitację, szklany, piramidalny dach sali obrzędowej symbolizuje niebo, co w połączeniu daje mocny efekt gry światła. Elewację architekt pokrył płytkami ceramicznymi, łącząc je z lityrtem i trawertynem.

Układ wnętrza jest przemyślany, w pełni funkcjonalny i zapewnia płynny przebieg ceremonii. Pograżona w żałobie rodzina ma wydzielony przedpokój, z którego wchodzi się bezpośrednio do sali obrzędowej. Wyjście jest przez drzwi po drugiej stronie, aby grupy się nie mieszały. Nowa jest także dramaturgia samej ceremonii, stworzona przez Wiesnera. Trumna nie jest już wynoszona z sali rękami pracowników lub rodziny. Na czas całej ceremonii umieszczana jest na katafalku przed zamkniętymi alabastrowymi drzwiami. Po ceremonii drzwi się otwierają i trumna transportowana jest do niszy. Następnie drzwi zostają zamknięte, a kiedy otwierają się ponownie, katafalk jest pusty i świeci światłem przypominającym płomień⁸. To znak, że ceremonia dobiegła końca.

Otto Eisler (1893–1968)

Otto Eisler urodził się 1 czerwca 1893 roku w Bystřicach nad Pernštejnem jako najmłodszy z pięciu braci. Po śmierci ojca jego rodzina przeniosła się

do Brna, gdzie uczył się w czeskim liceum, a następnie - jak większość żydowskich architektów z tego miasta - w Niemieckiej Szkole Technicznej. Jednak inaczej niż pozostali, po studiach wyjechał za granicę, aby praktykować w pracowniach znanych architektów: Waltera Gropiusa w Weimarze⁹ i Heinricha Tessenowa w Wiedeńskiej Szkole Sztuki i Rzemiosła. To zagraniczne doświadczenie wpłynęło wyraźnie na jego twórczość. Po powrocie do Brna stworzył swoje pierwsze projekty, a w 1930 roku rozpoczął współpracę z braćmi. Artur Eisler i Mořic Eisler byli właścicielami firmy budowlanej (zbudowali na przykład dwie najśłynniejsze wówczas budowle w Brnie: Willę Tugendhata, dzieło Ludwiga Miesa van der Rohe oraz Hotel Avion zaprojektowany przez Bohuslava Fuchsa), natomiast ich brat Hugo Eisler był właścicielem firmy drzewnej i dostarczał im stolarzkę okienną.

Otto Eisler projektował głównie kamienice, domy jednorodzinne oraz obiekty wielofunkcyjne. W czasie wojny był więziony w Brnie, a następnie uciekł do Norwegii, gdzie przez pewien czas mieszkał i pracował. Podczas próby ucieczki do Szwecji został złapany i wywieziony do obozu koncentracyjnego w Auschwitz. Z całej rodziny tylko on i jego brat Mořic przeżyli wojnę i mogli ponownie uruchomić rodzinne firmy. Jednak w 1948 roku wszystkie zostały znacjonalizowane. Otto został pracownikiem Ogrodu Zoologicznego w Brnie i zaprojektował tam kilka pawilonów. Zmarł w Brnie 27 lipca 1968 r.¹⁰ Styl architekta można uznać za racjonalizm lub puryzm - przy minimum środków wyrazu osiągał pożądany efekt. Przedstawimy poniżej trzy realizacje architekta.

9. Walter Gropius był wówczas dyrektorem szkoły Bauhausu w Weimarze.
10. Więcej o życiu Eislera [w:] O. Eisler, P. Pelčák (ed.), *Otto Eisler: 1893-1968*, Brno 1998.

8. E. Wiesner, O stavbě krematoria, „Horizont” 1928, nr 11-13, s. 20-30, 35.

3. Brno, Budynek wielofunkcyjny Phönix, ul. Běhounská 10, arch. Otto Eisler, 1927–1928 (źródło: „Moderne Bauformen” 1930, s. 304)

3. Brno, multi-functional building Phönix, 10 Běhounská Street, arch. Otto Eisler, 1927–1928 (source: “Moderne Bauformen” 1930, p. 304)

Budynek wielofunkcyjny Phönix (1927–1928)

Pierwszym projektem Eislera po powrocie z zagranicy był wielofunkcyjny budynek dla towarzystwa ubezpieczeń na życie Phönix w Brnie. Nowy obiekt powstał w prześwicie pomiędzy ulicami Běhounská i Kozí, z główną fasadą zwróconą w stronę ulicy Běhounskiej. Pierwszy, dość tradycyjny projekt, z klasycznymi lizenami i kasetonowym gzymsem był inspirowany twórczością Ernsta Wiesnera. Jednak ten, który został zrealizowany był prostszy i bardziej racjonalny. W fasadzie dwóch dolnych kondygnacji budynku okładziną z trawertynu wyodrębniono przestrzeń handlową i reprezentacyjno-biurową, a część mieszkalna była licowana jasnym tynkiem (il. 3). Witryny sklepowe wykonano z mosiądzu i szkła; dwa główne wejścia umieszczono w dużych, prostokątnych wnękach. Wszystkie lokale sklepowe mają ujednoliconą oprawę wizualną, a napisy informacyjne z metalowymi literami umieszczone zostały bezpośrednio w trawertynie. Żelbetowa konstrukcja budynku pozwalała na elastyczne zagospodarowanie zarówno przestrzeni sklepowych,

jak też biur i sali konferencyjnej znajdujących się na piętrze¹¹. W holu wejściowym znajdują się trawertynowe panele ściennie i podłogowe oraz prosta poręcz schodów. Skromniej zaprojektowano fasadę boczną, od ulicy Kozí, gdzie nie ma okładziny z trawertynu, wejścia do sklepów nie mają wnęk i wykonane są z metalu i matowego szkła. Obie fasady są symetryczne i minimalistyczne.

Synagoga Agudas Achim (1934–1936). Na początku lat 30. XX w. w Brnie działały trzy synagogi. Czwartą wybudowano w 1936 r. na zlecenie Agudas Achim (Towarzystwo Braci) - stowarzyszenia ortodoksyjnych Żydów, którzy wyemigrowali z Galicji podczas I wojny światowej. Ze względu na odmienną liturgię Żydzi galicyjscy potrzebowali innego typu przestrzeni sakralnej. Otto Eisler współpracował ze swoimi braćmi Arturem i Mořiciem, których firma budowlana wykonała konstrukcję obiektu. Była to konstrukcja żelbetowa z wypełnieniem kamiennym. Towarzystwo Braci miało ograniczony budżet, dlatego zaprojektowano jedynie prosty budynek z płaskim dachem (il. 4). Na purystycznej białej fasadzie znajduje się jedno duże okno składające się z 30 części. Nad wejściem, delikatnie zaakcentowanym płaskim ryzalitem umieszczono poziome okno zimowej sali modlitewnej. Okna i wejście zostały podkreślone ramami w niebieskim kolorze, przy czym jest możliwe, że oryginalnie były w kolorze czerwonym i niebieskim, czyli barwach grupy De Stijl¹². Korytarz od wejścia prowadzi bezpośrednio do części męskiej na parterze (174 miejsca), a klatka schodowa do galerii dla kobiet (102 miejsca). Pośrodku znajduje się podniesiona bima, wokół której rozmieszczone są ławki. Eisler zaprojektował także oryginalne wyposażenie – ławki, żyrandole, szafkę na Torę itp. Marmurowa okładzina wyróżnia święte miejsce; nad nią znajduje się Dziesięć Przykazań i napis. Na piętrze znajduje się także mała sala do modlitw zimowych (pierwotnie gabinet), a w ogrodzie wiata na święto Sukkot; jest także zaplecze sanitarne. Koszt budowy i wyposażenia wyniósł 250 000 koron czeskich¹³ (dla porównania słynna Willa Tugendhatów czy Willa Stiassni w Brnie z lat 1928–1930 miała budżet 4 mln koron). W czasie wojny budynek służył jako magazyn i prawdopodobnie dlatego, że niepozorny i stoi między innymi domami nie był celem bombardowań i przetrwał wojnę. Po zakończeniu działań wojennych budynek odrestaurowano, konsekrowano i ponownie otwarto 6 września 1945 roku¹⁴. Obecnie jest to jedyna na Morawach czynna synagoga.

Zoltán Egri (1894–1976)

Zoltán Egri urodził się 28 stycznia 1894 r. w Egerze (dzisiejsze Węgry), a w 1920 r. przeniósł się do

11. M. Eisler, Otto Eisler, Brunn, Verwaltungsgebäude des Phönix und Miethaus in Brunn, „Moderne Bauformen” 1930, s. 304.

12. J. Kroupa, Otto Eisler: Od racionálního purismu k internacionálnímu stylu, [w:] O. Eisler, P. Pelčák (ed.), Otto Eisler: 1893–1968, Brno 1998, s. 17.

13. O. Eisler, Neue Arbeiten von Arch. Ing. Otto Eisler, Brunn, „Forum” 1936, p. 127.

14. J. Klenovský, Brno židovské: historie a památky židovského osídlení města Brna = Jewish Brno: history and monuments of the Jewish settlement in Brno, Praha 2016, p. 56.

4. Brno, Synagoga Agudas Achim, ul. Skořepka 247, arch. Otto Eisler, 1934–1936 (źródło: Orth u.C., „Forum” 1936, s. 126-127)

4. Brno, Synagogue Agudas Achim, 247 Skořepka Street, arch. Otto Eisler, 1934–1936 (source: Orth u. C., „Forum” 1936, p. 126-127)

Brna. Studiował na Politechnice Niemieckiej (1920–1923) i pozostał w tym mieście ze względu na możliwości jakie ono dawało¹⁵. Od 1925 roku był wspólnikiem w firmie Watterich Egri & Co. Brünn¹⁶. Egri brał także udział w wystawach dla niemieckiego Werkbundu, w Wystawie Kultury Współczesnej w Brnie w 1928 r. i Morawskiego Muzeum Żydowskiego w Mikulovie w 1936 r. Powojenne losy architekta nie są jeszcze dobrze znane, ale prawdopodobnie wrócił na Węgry z rodziną, a zmarł w Budapeszcie w 1976 r. Jako architekt Egri specjalizował się głównie w projektowaniu witryn sklepowych i wnętrz mieszkań dla żydowskich klientów.

Międzywojenne witryny sklepowe. Centrum Brna pełne jest witryn sklepowych, z których wiele powstało lub zostało zaadaptowanych w okresie międzywojennym. Po 1918 r. nastąpił szybki rozwój gospodarczy i niemal wszystko było modernizowane, a nowe trendy architektoniczne znalazły odzwierciedlenie w projektach sklepów. Zostały one albo stworzone jako część nowych budynków, albo zaadaptowane ze starszych przestrzeni sklepowych z przełomu wieków, które nie nadawały się już do użytku, gdyż były wąskie i miały masywną, często rzeźbioną konstrukcję drewnianą. Kupcy potrzebowali jak największych okien wystawowych i jak najdelikatniejszej konstrukcji, aby umożliwić najlepszy widok na towary. Modernizacja witryn sklepowych polegała na wzmacnianiu dawnej przestrzeni sklepowej stalowymi słupami i nitowanymi belkami i powiększaniu okiennej przestrzeni wystawowej. Wąskie okna, osadzone w rzeźbionym drewnie zastępowane były szerokimi taflami szkła w metalowych ramach. Witryny sklepowe były okładane albo płytami kamiennymi (np. trawertynem), albo częściej taflami kolorowego szkła, nazywanego Opaxitem lub Miropakem, które były łatwiejsze w czyszczeniu i konserwacji. Istotnym elementem sklepu był neon lub inny podświetlany szyld, a oświe-

tlenie witryny sprawiało, że towar był widoczny nawet w ciemności. Dużą uwagę poświęcono także typografii i kompozycji napisów, projektowanych przez samego architekta. W niektórych przypadkach architekt projektował także nowe wnętrza sklepów. Bardzo aktywny na tym polu był architekt Zoltán Egri.

Jeśli chodzi o witryny sklepowe, Egri zaprojektował i wykonał ich dziesiątki w Brnie, głównie w centrum miasta. Przynajmniej w dwóch przypadkach przeprojektował witrynę dla różnych sklepów po zmianie właściciela. Egri podążał za trendami, więc w jego projektach widoczna była zmiana typografii i materiałów. Jego projekty witryn sklepowych zaczynały się od okładzin kamiennych i małych eleganckich liter (przed 1930 r.), a najnowszymi znanymi przykładami z 1937 r. są konstrukcje ze stali nierdzewnej z okładzinami z nieprzezroczystego szkła i literami na całą wysokość szyldu. Oto trzy przykłady takich rozwiązań.

Sklep Tkaninowo-Odzieżowy Wittricha (ok. 1930 r.). Zachowały się oryginalne witryny sklepowe Wittricha, z czarnym matowym szkłem osadzonym w metalowej ramie i klamkami okiennymi. Witryny przeplatają się z wolną „interprzestrzenią”, z której można w spokoju obejrzeć towar bez zgietku pochodzącego z głównej ulicy handlowej (il. 5). Wyjątkowo zachował się także rysunek Egri, na którym widać, że środkowa, wolnostojąca witryna sklepową łączy się z przestrzenią sklepową położeniem drzwi – z jednej strony znajduje się wejście, z drugiej wyjście¹⁷. Po prawej stronie Egri zaprojektował także osobne wejście do kamienicy, poprzez krótki korytarz. W trzypiętrowym sklepie zachowały się oryginalne drewniane szafki wbudowane wzdłuż schodów prowadzących do piwnicy.

Piekarnia Šmerda (1934). Budynek piekarni, pochodzący z 1934 roku, stoi nieco dalej od centrum miasta, przy ulicy Údolní. Konstrukcja ze stali nierdzewnej została pokryta jasnoszarymi, matowymi

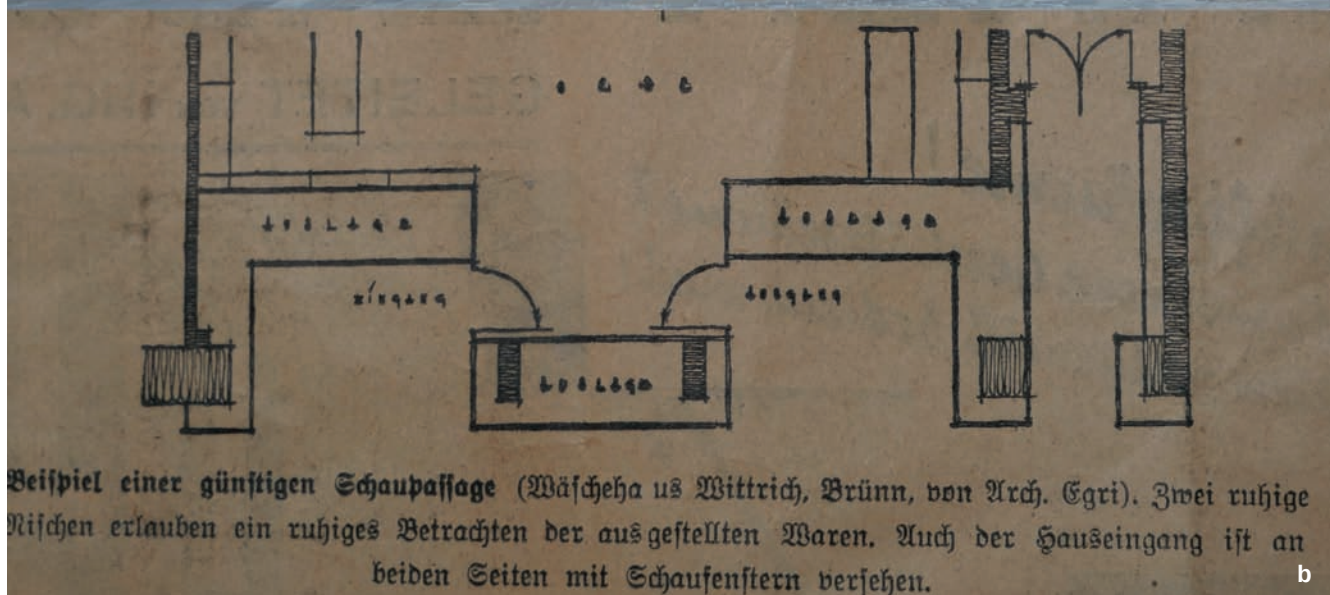
15. I. Wahla, P. Pelčák, J. Sapák, *Brněnští židovští architekti: 1919-1939*, Brno 2000, p. 89

16. Ta informacja jest znana z reklam i ksiąg adresowych z Brna.

17. Z. Egri, *Architekt Zoltán Egri*, „Tagesbote, Sonderbeilage des Tagesboten”, No. 295, 25. 6. 1932, p. III.

a

b

5. Brno, Sklep Tkaninowo-Odzieżowy Wittricha, ul. Masarykova 4, arch. Zoltán Egri, ok. 1930 r. (źródło: a) fot. Z. Ragulová, 2022; b) „Tagesbote, Sonderbeilage des Tagesboten”, nr 295, s. III)

5. Brno, Wittrich Fabric and Clothing Shop, 4 Masarykova Street, arch. Zoltán Egri, ca. 1930 (source: a) photo Z. Ragulová, 2022; b) „Tagesbote, Sonderbeilage des Tagesboten”, nr. 295, p. III)

panelami szklanymi w witrynie sklepu i czerwonym nieprzezroczystym szkłem w oknie wewnętrznym¹⁸. Cofnięte wejście umieszczono pośrodku pomiędzy dwiema witrynami, a szyld sklepu w formie wytłoczonych neonowych czerwonych liter zajmował całą szerokość przestrzeni nad oknem (il. 6). W sposób nietypowy, z lewej i prawej strony wstawiono dwie małe gabloty (być może w celu wyeksponowania aktualnej oferty). Nad lewą widniał czerwony napis Pekařství („Piekarnia” po czesku), a nad prawą - Bäckerei („Piekarnia” po niemiecku). Magazyn Tchéco-Verre opublikował zdjęcia i opis wnętrza, które składają się głównie z metalu i różnych rodzajów szkła: „Ściany sklepu wyłożone są białym opalizującym szkłem, natomiast dekoracyjne oświetlenie posiada białe matowe szkło w celu uzyskania dobrych efektów. Blaty stołów i lady wykonane są naprzemiennie ze szkła przezroczystego typu Marmorite o grubości od 15 do 17 mm oraz szkła typu Miropak. Nawet szuflady są obłożone alabastrowobiałym szkłem, zarówno na zewnątrz, jak

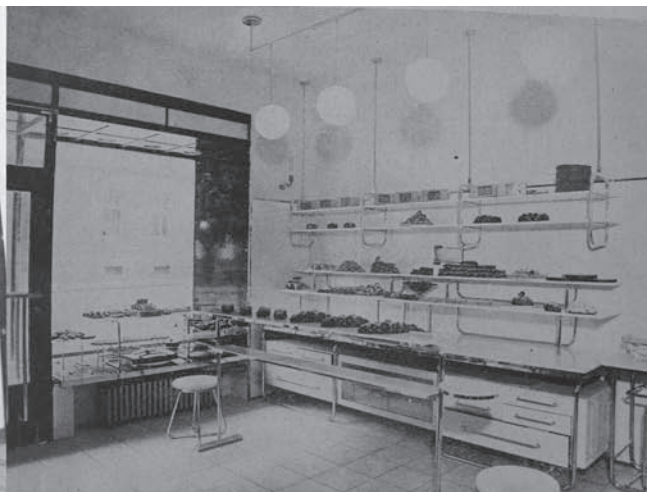
i wewnątrz”¹⁹, gdyż zdaniem architekta w firmach spożywczych lepiej było zastosować szkło jako łatwiejsze w utrzymaniu niż drewno. Celem użycia szkła w całym wnętrzu piekarni było więc zachowanie higieny przy produkcji żywności. W 2017 r. cały handlowy parter budynku został odnowiony i mimo że witryna sklepową Egri zniknęła, uzyskany wygląd pozostaje ujednolicony wizualnie, łącznie z jednolitym stylem oznakowania firm.

Księgarnia Wltzek (1934-1935). Egri, we współpracy z żydowskim architektem Hansem Haasem, zaadaptował witrynę sklepową i wnętrze księgarni Wltzek przy głównej ulicy handlowej w centrum miasta. Szklane tafle oraz czarno-zielone panele Miropak zostały osadzone w pomalowanej na szaro ramie ze stali nierdzewnej, a oznakowanie sklepu w ramie pomalowanej na kolor jasnozielony²⁰. Wnętrze z ladami i półkami na książki wykonano z drewna i meta-

19. E. Springer, *Sklo – dobrým prodavačem*, „Tchéco-Verre” 1934, No. 2, s. 62.

20. B. Sz., *Neue Geschäftsportale*, „Forum” 1935, p. 276. Art Deco nie pojawiał się wówczas zbyt często w Czechosłowacji, w przeciwieństwie np. do bardzo popularnego, zwłaszcza w Czechach, rondokubizmu.

18. B. Sz., *Neue Geschäftsportale*, „Forum” 1935, s. 276.

6. Brno, Piekarnia Šmerda, ul. Údolní 32, arch. Zoltán Egri, 1934 (źródło: a) „Forum” 1935, s. 276; b) „Tchéco-Verre” 1934, s. 62)

6. Brno, Šmerda Bakery, 32 Údolní Street, arch. Zoltán Egri, 1934 (source: a) „Forum” 1935, p. 276; b) „Tchéco-Verre” 1934, p. 62)

lu, z wykonanymi na zamówienie ładami i półkami na książki. We wnętrzach piekarni i księgarni zastosowano więc inne niż w przypadku piekarni materiały. Dziś niestety zarówno wnętrze jak i wygląd zewnętrzny jest zmieniony.

Wnętrza mieszkalne. Jeśli chodzi o wnętrza mieszkalne, klienci żydowscy mieli inny gust niż klienci czescy, dlatego mieszkania projektowano inaczej (styl Art Déco) niż to było wówczas powszechne (funkcjonalizm). Boazerie, meble wolnostojące i wbudowane – takie jak regały i szafki – zazwyczaj wykonywano z drewna, zwłaszcza z oklein gatunków egzotycznych. Ciężkie, wyściełane fotele o różnych kształtach miały kolorową tapicerkę, a w mieszkaniach prawie zawsze znajdowały się robione na zamówienie kominki; wzorzyste podłogi i stiukowe sufity. Ponieważ były to przestrzenie prywatne, w pewnym stopniu intymne, zawsze brano pod uwagę gustu właścicieli i respektowano ich potrzeby. Ponieważ klienci żydowscy często gromadzili dzieła sztuki, dlatego w salonach znajdowały się wbudowane gabloty na eksponaty. Dywany perskie kładziono wszędzie.

Wnętrza zaprojektowane przez Zoltána Egri są specyficzne i przemyślane. W swoim artykule architekt Wilhelm Bisom, kolega Egri, chwali je jako przytulne, wygodne i praktyczne²¹. Znajduje to odzwierciedlenie w wielofunkcyjności niektórych przedmiotów, jak choćby sekretarzyków (pełniących funkcję barku, regału i szafki na dokumenty), czy foteli ze składanym stolikiem i popielniczką, które zapewne sam zaprojektował. Część projektowanych przez Egri wnętrz można określić jako „dzieła całościowe” (*Gesamtkunstwerk*), gdyż w obejmowały one praktycznie wszystkie ich elementy: wzorzyste parkiety, sztukaterie na sufitach, meble do zabudowy i wolnostojące, kominek, stojące lampy, żyrandole, lustra itp. Najlepszym tego przykładem jest **biblioteka doktora K. w Mikulovie** z około 1930 roku (il. 7)²². Bogata morfologia mebli wykonanych z giętego drewna z orzecha kaukaskiego oraz nietypowe krzesła z wzorzystą tapicerką noszą

znamiona stylu Art Déco, powszechnego we wnętrzach realizowanych przez żydowskich architektów w Brnie, a przez innych rzadko wykorzystywanych. Egri prawdopodobnie inspirował się czasopismami z epoki lub Międzynarodową Wystawą Sztuki Dekoracyjnej i Przemysłowej w Paryżu w 1925 roku, gdzie wystawiał także swoje dzieła w pawilonie Czechosłowacji²³.

Sposób w jaki powstawały projekty wnętrz, przybliży nam nieco list Zoltána Egri skierowany do jednej z osób zamawiających (zatytułowany „Szczerna Pani”), z którego wynika, że klienci często prosili architektów o przeprojektowanie starszych mebli, nalegając na określone kolory lub omówienie projektu w szerszym gronie. Zdaniem Egri, zamiast tego powinni byli całkowicie zaufać architektowi, aby w pełni wyraził się artystycznie i stworzył wnętrze, które odzwierciedlałoby potrzeby klienta, ale było gustowne. „Jak Pani widzi, to niełatwe dla architekta. Chce on spełnić wszystkie Pani zachcianki i chce, żeby zarówno Pani, jak i Pani mąż mogli odnaleźć się w każdym zakątku swojego mieszkania. Architekt jest jak Haute Couture z Paryża: docenia gusta swoich klientów, ale nie lekceważy swoich”²⁴. Z tekstu jasno wynika, że w wielu przypadkach to kobiety podejmowały decyzje dotyczące wystroju wnętrz w swoich domach.

Norbert Troller (1896–1981)

Poza Egriem w międzywojennym Brnie działali także inni znani żydowscy projektanci wnętrz, z których jednym z najważniejszych był Norbert Troller. Urodził się 12 stycznia 1896 roku w Brnie i ukończył Liceum Przemysłu Włókienniczego. Po odbyciu służby wojskowej we Włoszech podczas I wojny światowej studiował w latach 1920–1924 architekturę na Politechnice Niemieckiej w Brnie. Następnie, w latach 1925–1926, studiował i praktykował w pracowni profesora Clemensa Holzmeistera w Akademii der Bildenden Künste w Wiedniu. Troller otworzył biuro projektowe w Brnie

21. W. Bisom, *Die Arbeiten von Zoltán Egri*, „Forum” 1931, s. 16–17.

22. Mikulov to małe miasto blisko granicy z Austrią, do wojny z liczną społecznością żydowską.

23. W tamtym czasie art deco nie było powszechne w Czechosłowacji, w przeciwieństwie do rondokubizmu, który był szczególnie popularny w Czechach.

24. V. Baier, *Architekt Zoltán Egri*, „Horizont” 1931, No. 31–32, s. 150–151.

7. Mikulov, biblioteka dr. K, adres nieznany, arch. Zoltán Egri, przed 1931 (źródło: „Horizont” 1931, s. 144)

7. Mikulov, library of dr. K, address unknown, arch. Zoltán Egri, before 1931 (source: "Horizont" 1931, p. 144)

i szybko stał się popularnym architektem, zajmującym się głównie wnętrzami mieszkalnymi, ale projektującym także witryny sklepowe, wille i kamienice. Przeżył pobyt w obozach koncentracyjnych w Terezynie i Auschwitz, a następnie wznowił karierę w Brnie. W związku z nacjonalizacją prywatnych przedsiębiorstw w 1948 roku wyemigrował do Nowego Jorku w USA i tam z sukcesem rozpoczął karierę zawodową. Zmarł tamże 24 grudnia 1981²⁵.

Troller projektował wnętrza w innym stylu niż Egri. Jak wynika z artykułu Maxa Eislera, tworzył wnętrza zapewniające wygodę użytkowania, a drewno mebli było zawsze starannie wykończone²⁶. W damskich pokojach i sypialniach wykorzystywał także jasne meble lakierowane i jasne tapicerki. W jego twór-

25. Większość źródeł nadal jako datę śmierci podaje 24.12.1984, ale faktyczna data śmierci to 24.12.1981. Informacje te zostały zweryfikowane podczas kwerend w zbiorach archiwalnych Norberta Trollera w Instytucie Leo Baecka w Nowym Jorku.
26. M. Eisler, Norbert Troller, Brunn, „Moderne Bauformen” 1930, s. 382.

czości często pojawiają się elementy orientalizujące, jak abażury w formie chińskich latarni, ukształtowanie przekrojów mebli, uchwyty w postaci tekstylnych frędzli itp. Wykorzystano je także w **sypialni w apartamencie E** (ok. 1932 r.), w zestawie kolorystycznym żółtego lakieru ze srebrnymi wykończeniami, tapicerką w kolorze koralowej czerwieni i podłogą z niebieskiego weluru (il. 8a)²⁷. Niezwykłe połączenia kolorystyczne i obicia z tekstylnymi dodatkami niewątpliwie odzwierciedlają umiejętności architekta zdobyte w liceum włókienniczym. Ciekawym meblem, który w twórczości Trollera powraca w różnych formach i kształtach jest szafka z drzwiami dwuskrzydłowymi, często stojąca na wyższych nogach. Można sądzić, że kształt tej szafki zainspirowany został twórczością wiedeńskiego żydowskiego architekta Josefa Franka, który na dużą skalę projektował tego rodzaju meble. Widoczna na zdjęciu szafka wykonana jest z drewna orzechowego, a blat pomalowany jest na kolor czerwonawy (il. 8b). Przypuszczalnie inspiracją dla projektów Trollera była wiedeńska kultura mieszkaniowa w połączeniu z motywami mocno orientalizującymi, obecnymi m.in. w twórczości jego profesora Clemensa Holzmeistera.

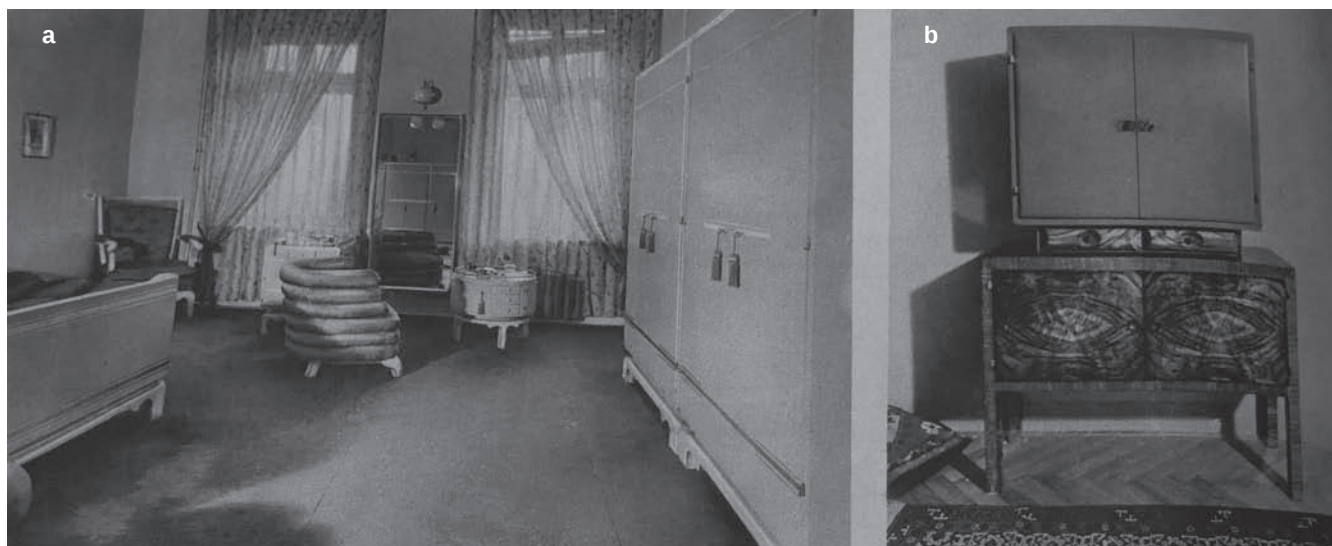
Wnioski

W niniejszym tekście skupiono się na czterech brneńskich architektach żydowskich oraz przykładach z ich twórczości w okresie międzywojennym. Pokazujemy różnorodność typów budynków, realizowanych głównie dla klientów prywatnych pochodzenia żydowskiego. Wyjątkiem jest krematorium Ernsta Wiesnera, jedyny budynek użyteczności publicznej zaprojektowany i zrealizowany w międzywojennym Brnie przez żydowskiego architekta. Wiesner jest szczególnie znany ze swoich willi i błyskotliwej pracy ze światłem dziennym. W artykule opisano także budynki Otto

27. Die Moderne Wohnung, „Zeit im Bild” 1932, No. 9, p. 24.

8. Brno, sypialnia w mieszkaniu E i barek w mieszkaniu H, adresy nieznane, arch. Norbert Troller, przed 1932 (źródło: L. Wirwas, „Zeit im Bild” 1932, nr 9, s. 24)

8. Brno, bedroom in apartment E and home bar in apartment H, addresses unknown, arch. Norbert Troller, before 1932 (source: L. Wirwas, "Zeit im Bild", 1932, No. 9, p. 24)

Eislera, którego synagoga jest jedyną działającą synagogą na Morawach. Jego kamienice i nowe układy mieszkań do dziś są cenione za wysoką jakość. Z kolei architekt Zoltán Egri znany jest głównie jako projektant witryn sklepowych i wnętrz w stylu Art Déco. Norbert Troller skupiał się na tym samym, ale bardziej inspirował się wiedeńskimi architektami żydowskimi i wykorzystywał w swoich pracach elementy orientalistyczne. Wszyscy czterej architekci przeżyli wojnę; niestety wielu ich kolegów nie miało tyle szczęścia. Projekty architektoniczne całej grupy architektów żydowskich są nieco podobne. Na zewnątrz woleli puryzm i racjonalizm, ale styl wnętrz był inny; bogata morfologia mebli i skala kolorystyczna tekstyliów odzwierciedlała gust i potrzeby klientów.

Chociaż w okresie międzywojennym Żydzi stanowili zaledwie 4% populacji Brna, bez żydowskich architektów i żydowskich klientów Brno wyglądałoby dziś zupełnie inaczej. Architekci żydowscy stanowili znaczącą część oblicza międzywojennego Brna i warto zdawać sobie z tego sprawę, a także pamiętać o ich istnieniu i jak najdokładniej poznać ich twórczość.

Projekt wspierany przez Stypendium Dr Alfreda Badera na badania nad sztuką i architekturą europejską dla doktorantów.

Supported by the Dr. Alfred Bader Scholarship for doctoral students for research into European art and architecture.

Bibliografia

- V. Baier, *Architekt Zoltán Egri*, „Horizont” 1931, Nr. 31–32, s. 134–163
- W. Bisom, *Die Arbeiten von Zoltán Egri*, „Forum” 1931, s. 15–20
- *Die Moderne Wohnung*, „Zeit im Bild”, 1932, no. 9, 22.12., s. 24
- Z. Egri, *Architekt Zoltán Egri*, „Tagesbote, Sonderbeilage des Tagesboten”, nr. 295 (25. 6), 1932, s. III
- O. Eisler, P. Pelčák (red.), *Otto Eisler: 1893–1968*, Brno 1998
- O. Eisler, *Neue Arbeiten von Arch. Ing. Otto Eisler, Brünn*, „Forum” 1936, s. 126–127
- M. Eisler, *Otto Eisler, Brünn, Verwaltungsgebäude des Phönix und Miethaus in Brünn*, „Moderne Bauformen” 1930, s. 304–305
- M. Eisler, *Norbert Troller, Brünn*, „Moderne Bauformen” 1930, s. 382–384
- J. Klenovský, *Brno židovské: historie a památky židovského osídlení města Brna / Jewish Brno: history and monuments of the Jewish settlement in Brno*, Praha 2016, s. 56–57
- K. Kuča, *Brno: vývoj města, předměstí a připojených vesnic*, Praha 2000
- I. Wahla, P. Pelčák, J. Sapák, *Brněnští židovští architekti: 1919–1939*, Brno 2000
- P. Pelčák, I. Wahla (red.), *Ernst Wiesner: 1890–1971*, Brno 2005
- P. Pelčák, V. Šlapeta, *Brno: architektura 1918–1939 / Brno: architecture 1918–1939*, Brno 2011
- E. Springer, *Sklo – dobrým prodávacem*, „Tchéco-Verre” 1934, nr. 2, s. 62
- B. Sz., *Neue Geschäftsportale*, „Forum” 1935, s. 271–279
- E. Wiesner, *O stavbě krematoria*, „Horizont” 1928, nr. 11–13, s. 35